

Lamija Muftić, MA

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law

lamija990@hotmail.com

UDK 94+341.485

Prethodno priopćenje

KONFERENCIJA U WANNSEEU I IZAZOVI MEMORIJALIZACIJE¹

WANNSEE CONFERENCE AND MEMORIALIZATION CHALLENGES²

Sažetak

Holokaust je trajno izmijenio evropski kontinent, a njegovo okončanje i protok vremena sa sobom nose izazove sjećanja i izgradnje društva na drugačijim vrijednostima od onih koje su proizvele masovne zločine i rezultirale milionima ubijenih Jevreja, Roma, i drugih društvenih grupa koje je nacionalsocijalizam prepoznao kao nepoželjne. Izazov sjećanja vezan je prvenstveno za njegov sadržaj, ali i za način ozbiljenja u fizičkom prostoru. Villa Wannsee svojom historijom oslikava kompleksan odnos njemačkog društva prema nasljeđu Holokausta i dugotrajan put ka priznanju obima njegovih posljedica. Od mjesta sastanka nacističkih funkcionera radi administrativne organizacije sprovođenja Holokausta, preko centra za mlade, do memorijalnog centra, historija Vile Wannsee svjedoči inicijalnoj nespremnosti njemačkog društva da se suoči sa nacističkim zločinima i postepenom razvitku memorijalizacije, kulture sjećanja, i društvene edukacije o svim opasnostima države vođene idejama supremacije jedne grupe, bilo rasne, nacionalne ili bazirane na drugom diskriminatorском osnovu.

¹ Rad nastao osnovom izlaganja na okruglom stolu: Konferencija Wannsee u Berlinu (20. 01. 1942) – „Konačno rješenje jevrejskog pitanja“, održanoj 20. januara 2022. godine u Rektoratu Univerziteta u Sarajevu u organizaciji Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, u saradnji sa Jevrejskom zajednicom u Bosni i Hercegovini i uredom UNESCO-a u Bosni i Hercegovini, te Udruženjem „Hagada“ Sarajevo.

² This paper is based on a presentation delivered at the roundtable *The Wannsee Conference in Berlin of 20/01/1942 – Final Solution to the Jewish Question*, organized by the Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law of the University of Sarajevo, in cooperation with the Jewish Community in Bosnia and Herzegovina, the UNESCO Office in Bosnia and Herzegovina, and the Hagada Association from Sarajevo which was held at the University of Sarajevo's Rectorate on 20 January 2022.

Ključne riječi: memorijalizacija, kultura sjećanja, Holokaust, Villa i Konferencija u Wannseeu

Summary

The Holocaust permanently changed the European continent, and its end and the passing of time bring with it the challenges of remembering and building a society based on different values from those that produced mass crimes and resulted in millions of murdered Jews, Roma, and other social groups that National Socialism recognized as undesirable. The challenge of memory is related primarily to its content, but also to the way it materializes in physical space. With its history, Villa Wannsee illustrates the complex relationship of German society to the legacy of the Holocaust and the long road to recognition of the extent of its damage. From the meeting place of Nazi officials for the administrative organization of the implementation of the Holocaust, through the youth center, to the memorial center, Villa Wannsee bears witness to the initial unwillingness of German society to face Nazi crimes and the gradual development of a culture of remembrance and social education about all the dangers of a state guided by the ideas of the supremacy of one group, whether racial, national or based on other discriminatory grounds.

Key words: memorialization, memory culture, Holocaust, Villa and Wannsee Conference

Uvod

Smještena u rezidencijlanom dijelu Berlina na obalama pitoresknog istoimenog jezera, Vila Wannsee služila je kao mjesto održavanja Konferencije u Wannseu 20. januara 1942. godine na kojoj su visoki dužnosnici nacističkog režima diskutovali i odlučili o organizacionim aspektima sistematske eksterminacije evropskih Jevreja. Učvrstivši organizaciju i međusobnu koordinaciju državnih službi nacističke Njemačke u implementaciji “konačnog rješenja”, konferencija predstavlja prekretnicu njegovog izvršenja u pogledu intenziteta i razmjera Holokausta. Nekada mjesto održavanja konferencije, Vila Wannsee danas igra važnu ulogu u izgradnji kolektivnog sjećanja i memorijalizacije Holokausta služeći kao muzej i istraživački centar. Uloga Vile u memorijalizaciji Holokausta leži i u njenom simboličnom i historijskom značaju, podsjećajući nas na strahote birokratskog aparata države okrenutog i protiv vlastitih građana, odnosno izdvojenih društvenih grupa nad kojima je država imala kontrolu, strašna stradanja Jevreja, Roma i drugih na meti nacističkog režima te izazove sa kojima se suočavamo u nastojanju osiguranja neponavljanja prošlosti. Osvrćući se na ulogu i funkciju mjesta sastanka nacističkih funkcionera u detaljnom i sistematičnom istrebljenju Jevreja, imamo priliku evaluirati postojeće znanje u svjetlu aktuelnih zbivanja koja sa sobom nose ponovni

porast antisemitizma i sa njima povezane incidente širom svijeta. Predmet ovog rada jeste jedan od aspekata ove evaluacije: koji su izazovi sticanja i implementacije znanja o Holokaustu u vremenu koje je uslijedilo nakon njegovog počinjenja? Posmatrajući historiju upotrebe vile, sadržaj i orijentaciju u radu današnjeg Vila Konferencije u Wannsee – edukativni i memorijalni centar (House of the Wannsee Conference- educational and memorial site), cilj ovog rada je da ukaže na izazove u procesu sjećanja odnosno memorijalizacije i njegovoj ulozi u današnjem njemačkom društvu. Diskurs o memorijalizaciji razvijao se u jeku promjena dvadesetog stoljeća uveliko određenim posljedicama Drugog svjetskog rata i izvršenim Holokaustom. Dinamična historija Vile u Wensseu od mjesta sastanka nacističkih funkcionera, hostela za mlade do memorijalnog centra, zajedno sa debatama koje su pratile promjene njene upotrebe ukazuje na izazove i dinamiku promjena u pogledu memorijalnih procesa. Istraživanja Holokausta i analiza pojedinosti funkcionisanja nacističkog režima predstavljaju plodno tlo istraživanja osamdeset godina kasnije. Aktuelnost ove teme počiva ne samo na razmjeru i sistematičnosti organizacije Holokausta koji su ostavili dubok trag, kako na historiju, tako i na politiku i demografiju evropskog kontinenta, a čiji detalji izvire iz do sada dostupnih arhiva, već i na izazovima koje sam diskurs donosi sa protekom vremena.

Vrijeme memorijalizacije

Uspion i pad nacionalsocijalizma te pustoš koju je iza sebe ostavio, okrenuo je društveni fokus sa dalje budućnosti na nedavnu prošlost. Drugi svjetski rat ostavio je neizbrisiv trag na šire evropsko društvo, utičući na njegov daljnji politički razvoj i podstičući talas memorijalnih politika i praksi memorijalizacije. Korjenite promjene evropskog društva na demografiji stanovništva, političkim mapama i sistemima su oblikovale modernu demokratiju sa sistemom ljudskih prava kakvu danas poznajemo. U tom kontekstu desio se i društveni zaokret ka prošlosti i njenoj evaluaciji uz razvoj mehanizama koji omogućavaju nošenje sa posljedicama prošlosti i izgradnju demokratskog društva. Gledajući unazad, demokratska društva, bazirana na zajedničkim vrijednostima, se kroz proces tranzicijske pravde suočavaju sa počinjenim zločinima, kažnjavaju njihove počiniocce i rade na garanciji neponavljanja, koristeći memorijalizaciju kao vid simboličkih reparacija. Upravo ovaj zaokret ka prošlosti, koji neki autori nazivaju *vrijeme memorijalizacije (age of memorilization)*³, zamjenio je vrijeme utopijskih ili

³ Levine, Michael P. "Mediated memories: the politics of the past." *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 11.2 (2006): 117-136.

distopijskih slika budućnosti, velikih ideja i društvenih težnja, u skladu sa različitim kriterijima vrednovanja, boljem društvu, koje danas tražimo ili nalazimo u filozofiji, u Gulliverovim putovanjima, Utopijama, Vrlom novom svijetu...

Na ovim temeljima postavljena je i Evropska unija sa proklamacijom *nikad više*. Razvoj politika sjećanja i njegovanja javne kulture sjećanja puni zamah doživljava od početka devedesetih, kada i sama Evropska unija počinje da normira ovu oblast. Šta je značio ovaj zaokret za njemačko društvo i njegov današnji život simbolično možemo iščitati sa postavke koja visi sa zidova vile gdje je održana Konferencija u Wannsee i organizovana administrativna podjela dužnosti u masovnoj eksterminaciji Jevreja i nepovratnoj izmjeni kontinenta. Kako i čega se sjećamo? su pitanja koja zahtijevaju prethodnu evaluaciju sistema vrijednosti na osnovu kojih gradimo diskurs te cilja koji njime želimo postići. U demokratskim društvima, baziranim na zajedničkim vrijednostima mira, poštivanja ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, jednakosti i ravnopravnosti, proces očuvanja sjećanja, odnosno memorijalizacija, predstavlja okvir u kojem pojedinci i društva traže odgovore na ova pitanja. U svom širem smislu memorijalizacija uključuje različite pojavne oblike memorijalnog narativa kroz politički i javni diskurs, umjetnost, filozofiju, književnost, prosvjetu, tradicionalne oblike obilježavanja sjećanja i sl. U užem smislu se odnosi na memorijale kreirane ili na mjestima zločina ili mjestima vezanima za njihovo izvršenje, kao i na memorijale podignute na drugim mjestima u cilju očuvanja sjećanja na događaja ili ljude iz prošlosti. Netom po završetku rata, postavilo se pitanje nošenja sa nacističkom prošlašću i da li uopšte treba gledati unazad u momentu izraženih zahtjeva poslijeratne obnove. Debate oko upotrebe Vile Wannsee oslikavaju stavove društva od onih koji su smatrali da se od nacističke prošlosti treba distancirati i ne davati javni prostor diskusiji o nacističkom sistemu i njegovim zločinima do onih koji su smatrali da je uslov društvenog napretka validacija prošlosti i suočavanje sa njenim posljedicama.

Historija Vile

Vila Wannsee je velebno zdanje u klasičnom stilu čiji su temelji udareni na samom početku Prvog svjetskog rata, ujedno sa okolnostima koje će omogućiti kasniji dolazak Hitlera na vlast i rast nacionalsocijalizma. Smještena na obalama istoimenog jezera, život je počela kao rezidencijalna vila tadašnje elite u jednom od najstarijih gradskih naselja. Popularna rezidencijalna četvrt, Wannsee je i omiljena destinacija za slobodne aktivnosti i rekreaciju sa velikom plažom pored jezera. Arhitekta Baumgarten, učenik

Alfred Messela, vješto je uklopio grandioznu vilu u lijepo očuvani vrt koji joj sa okolinom daje elegantan i nemametljiv izgled. Ukrašena prostranom bibliotekom, zimskom baštom, velikim prostorijama i luksuznim namještajem, vila je bila dom bogatih porodica Berlina tog vremena. *Stiftung Nordhav*, fondacija pod kontrolom Reinharda Heydricha, kupila je vilu dvadesetih godina od Friedrich Minouxa, simpatizera desničarske politike i Hitlerovog ranog angažmana, nakon što je osuđen kao sudionik jedne od najvećih pronevjera tadašnje Njemačke. Tako je počeo život vile u Wannsee kao neformalnog centra okupljanja članova tajne policije i visoko rangiranih partijskih službenika.⁴ Trećem rajhu je služila kao svojevrsan klub oficira/kuća za odmor i u njoj je održana Konferencija u Wannseeu.

Unutar zidova Vile, u ugodnoj atmosferi i pijuckajući konjak koji su služili jevrejski zarobljenici, dogovoreni su detalji i izvršena raspodjela dužnosti u sprovedbi Holokausta. Konferencija u Wannseeu koju je sazvao Reinhard Heydrich, bio je sastanak petnaest visoko i srednje rangiranih službenika nacističkog režima sa ciljem da se definišu uloge, podijele poslovi i nađe najoptimalnije praktično rješenje za „jevrejsko pitanje“. Holokaust nije ni dogovoren ni započet ovom konferencijom, za čijeg su trajanja vršena masovna protjerivanja Jevreja u Evropi, već samo do kraja preciziran mehanizam njegovog izvršenja. Učesnici nisu imali dileme oko potrebe uništenja Jevreja, postavilo se pitanje metode, troška i organizacije kao i pravnog okvira njegovog sprovođenja. Jedini sačuvani zapis su bilješke sa ovog sastanka, koje je našao Robert Kempner, glavni njemački tužilac tokom Nirnberških procesa, vjerujući da je otkrio temelj nacističkog plana uništenja Jevreja. Međutim, kako će se ispostaviti, taj plan je postojao i prije same konferencije, a hladno jutro i dan njenog održavanja u otmjenom zdanju vile bili su scenografija još hladnijoj razradi svih njegovih praktičnih aspekata. Nađene bilješke sa konferencije pripadale su Adolfu Eichmannu, tokom čijeg je suđenja 1961. godine⁵ bliže osvijetljen organizacijski aspekt provođenja Holokausta i sistematična raspodjela uloga te su otkrivene pojedinosti Konferencije u Wannsee. Eichmann je bio zadužen za transport tokom deportacija i njegove bilješke su korištene kao dokaz o održavanju konferencije, namjeri počinjenja Holokausta, a kroz svoje svjedočenje dočarao je i atmosferu u kojoj je održana. Hermann Goering je, postupajući po Hitlerovim uputama, naredio generalu Reinhardu Heydrichu da u što kraćem roku organizuje generalni plan za administrativne, materijalne i finansijske

⁴ Lehrer, Steven. “*Wannsee House and the Holocaust*”. McFarland, 2015.

⁵ Dio svjedočenja koji se odnosi na Konferenciju dostupan na:
<http://www.nizkor.com/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-010-03.html>

mjere potrebne za izvršenje totalnog/konačnog rješenja za jevrejsko pitanje.⁶ U svom svjedočenju Eichmann navodi: (nakon što je Heydrich završio riječ) „Sjećam se da su, kasnije, dvoje ili troje, po nekom običaju, dobili riječ – prvi put u životu sam prisustvovao konferenciji sa ovako visokim zvaničnicima – vođena je veoma tiho i uz mnogo učitivosti, u prijateljskom duhu – pristojno i lijepo, nije bilo previše govora i nije predugo trajalo; konobari su poslužili konjak i tako je završilo. To je manje više tok Konferencije u Wannsee, jer se i sama odigrala u vili za odmor Glavnog ureda sigurnosti Reicha na jezeru Wannsee blizu Berlina.“⁷

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, Vila je ostala u upotrebi vojske, prvo sovjetske, a kasnije američke, sve dok nije napuštena. Tokom dvije godine koliko je bila napuštena, opljačkana je iznutra. August Bebel Institut Wannsee, osnovan od strane dva novinska urednika, uselio je u vilu 1947. godine, kratko koristeći prostor kao sale za predavanja nakon čega je služila kao Rekreativni centar za mlade Zapadnog Berlina (Neuköllner School Hostel (Schullandheim) od 1952 do 1988. godine.⁸ Po zatvaranju rekreacionog centra, država Brandenburg kupila je vilu koja je potom obnovljena i realizirani su planovi za njeno otvaranje kao Dokumentacionog i memorijalnog centra tačno na pedesetu godišnjicu Konferencije 20. januara 1992. godine. Međutim, njena upotreba kao memorijalnog centra bila je predmet javnih rasprava o tome da li fokus društva uopšte treba da bude na prošlosti i u koj mjeri? Sadržaj sjećanja, pluralnost narativa i spremnost društva i države da se s njima iznese je, kao i sama memorijalizacija, dinamičan proces. Kako prenosimo sjećanje i koji cilj se njime postiže?, kako i sama historija Vile Konferencije u Wannsee pokazuje, su kompleksna pitanja na koja društva traže odgovore. Nakon počinjenih strašnih zločina, možemo govoriti o memorijalizaciji kao procesu koji se odvija na tlu živog sjećanja, u kojem se pokušaji društvene autorefleksije susreću sa različitim individualnim iskustvima, a službena politika nema neutralan odnos prema prošlosti. Samo otvaranje memorijala na mjestu konferencije u Wannsee čekalo je pedeset godina dinamičan i dug proces suočavanja sa prošlošću. Pitanje se postavlja šta se dešava sa prenosom sjećanja nakon što umru preživjeli i koja se funkcija

⁶ Horvitz, Leslie Alan, Catherwood, Christopher. “*Encyclopedia of war crimes and genocide*”. Infobase Publishing, 2014.

⁷ U prevodu autora. Dio svjedočenja koji se odnosi na Konferenciju dostupan na engleskom jeziku: <http://www.nizkor.com/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-010-03.html>

⁸ Magin, Michelle. “*Toward a globalised memory of the Holocaust: An exploration of the exhibition spaces and educational programmes at four sites of remembrance in post-unification Berlin*”. The University of Manchester (UK), 2016.

ostvaruje memorijalima? Pored direktnog odnosa prema žrtvama i njihovom iskustvu koje se validira memorijalima i žrtvama pruža simbolična kompenzacija, ova mjesta imaju i širu društvenu ulogu.

Suočavanje sa prošlošću u postratnoj Njemačkoj

Historija vile je svojevrсна metahistorija njemačkog društva u procesu *vergangenheitsbewältigung* (suočavanja sa prošlosti) i njegove evolucije u pogledu odnosa prema vlastitoj ulozi i sadržaju nedavne prošlosti. S jedne strane, veliki broj onih koji su doprinijeli izvršenju Holokausta i počinili zločine, poslije rata slobodno su živjeli u društvu, a neki od njih i nastavili uživati društveni ugled. Snažan program nacionalsocijalističkog režima nesumnjivo je uticao na mladež na koju je bio usmjeren, a generalno jaka propaganda na širu percepciju javnosti u pogledu zločina počinjenih tokom Drugog svjetskog rata. Ove generacije su preuzele obnovu Njemačke nakon rata, pod jakim uticajem globalne političke klime. Podijeljenja Njemačka nije provodila unificiranu memorijalnu politiku, niti se ovaj proces razvijao ravnomjerno u Istočnoj i Zapadnoj Njemačkoj.

Njemačka Demokratska Republika, odnosno Istočna Njemačka, suočila se na naslijeđem nacionalsocijalizma kroz ideološku prizmu. Stavljajući fokus na ratne zločine, ideološki cilj obračunavanja sa prošlošću fokusirao se na političke razlike u odnosu na prethodni sistem, a njegove zločine iskoristio kao jak argument upozorenja i na njemu gradio ulogu sistema Istočne Njemačke kao osloboditelja. Jaka memorijalna kultura uključivala je otvaranje bivših logora kao memorijalnih mjesta, štampanju poštanskih markica koje komemoriraju žrtve i sl. Međutim, memorijalni diskurs nije koristio terminologiju Holokausta, izbjegavajući staviti fokus na persekuciju oko šest miliona Jevreja kao grupe, već se fokusirao na oko pet miliona ostalih žrtava, uključujući političke neistomišljenike i učesnike u raznim organizacijama otpora.⁹ Naprimjer, do kraja 1949. godine Istočna Njemačka izdala je preko stotinu poštanskih markica, koje su u to vrijeme bile zastupljne u upotrebi i imale simboliku u javnosti, posvećenih žrtvama nacional-socijalizma. Istovremeno, Zapadna Njemačka izdala je seriju od osam markica posvećenih učesnicima neuspjelog atentata na Hitlera i dvije posvećene žrtvama Holokausta: Maximilian Kolbe (poljski sveštenik ubijen u logoru Auschwitz)

⁹ Sinn, A. A. (2020). "Returning to Stay? Jews in East and West Germany after the Holocaust". *Central European History*, 53(2), 393–413. Di Napoli, Thomas. "Reception of the Holocaust in the German Democratic Republic: A Philatelic Commentary." *Jewish Social Studies* 44.3/4 (1982): 255-270.

i Anne Frank.¹⁰ Memorijalni proces je tako vođen u političke svrhe galviniziranja naroda uz primjere užasa iz prošlosti kao upozorenja i identificirajući se sa žrtvama. Jevrejska zajednica koja je ostala u Njemačkoj do kraja četrdesetih imala je svega nekih 4000 članova u Istočnoj i oko 25000 u Zapadnoj Njemačkoj.¹¹ Tako mala populacija, tek izašla iz rata, u pogledu memorijalizacije zločina koje je počinio državni sistem, bila je oslonjena na državu u ovom procesu. Međutim, politički ciljevi u pogledu memorijalnog procesa nisu nužno vezani za pronalaženje istine i otkrivanje počinitelja, pa se pred državu stavlja dvojaka uloga: onoga ko se sjeća i onoga ko kreira sadržaj sjećanja.

Njemačka Demokratska Republika, odnosno Zapadna Njemačka, napravila je potpuni politički rez od Trećeg rajha, ne smatrajući se nasljednicom odgovornosti prema počinjenim zločinima.¹² U javnom diskursu, dominirao je narativ da je Njemačka doživjela potpuni krah krajem rata, sve veze sa nacionalsocijalizmom su prekinute pa je trebalo raskinuti sa prošlošću i nastaviti dalje. Heinrich Böll je šezdesetih godina naveo da Nijemci Zapadne Njemačke *dobra i loša* vremena ne dijele prema završetku rata, nego prema novčanoj reformi iz 1948. godine.¹³ Ne čudi da u takvim društvenim okolnostima, inicijator ideje da se Vila Wannsee pretvori u memorijal i u njoj osnuje dokumentacioni i istraživački centar, Joseph Wolf nije uspio dobiti podršku gradske uprave za realizaciju ideje. Najveće protivljenje na koje je naišao odnosilo se na adresu koju je predložio. Mjesto koje je služilo za odmor i ugodnu atmosferu dok su planirani najstrašniji zločini trebalo je, po njegovom mišljenju, biti i mjesto gdje se ti zločini istražuju, čime bi bila zadovoljena memorijalna simbolika. Ponuđene su alternativne opcije, ali vila nije stavljena na raspolaganje upravo zbog njene ranije upotrebe i memorijalnog aspekta lokacije.¹⁴ Samo mjesto sjećanja, dakle nije ostalo neutrano. Zapadna Njemačka, kao ona koja se sjeća, ostavila je mogućnost i podržala osnivanje dokumentacionog centra, ali nije dopustila direktnu poveznicu sa prošlošću i mjestom, ostavljajući sjećanje pojedincima, a ne

¹⁰ Di Napoli, Thomas. "Reception of the Holocaust in the German Democratic Republic: A Philatelic Commentary." *Jewish Social Studies* 44.3/4 (1982): 255-270.

¹¹ E. G. Lowenthal, London/Düsseldorf, "100 Gemeinden—kaum mehr als 20 000 Juden," *Jüdisches Gemeindeblatt*, December 24, 1948; ZA, B.1/7.152, pismo Statistischen Bundesamtes za Hans Lamm, od 5. Octobra 1955.

¹² Schildt, Axel. "The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society". na, 2007.

¹³ Ibid. Heinrich Böll, 'Hierzulande', *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 12 (1961), pp. 129–34.

¹⁴ Magin, Michelle. "Toward a globalised memory of the Holocaust: An exploration of the exhibition spaces and educational programmes at four sites of remembrance in post-unification Berlin." The University of Manchester (UK), 2016.

društvu. Direktna poveznica sjećanja i mjesta osvjetljavala je širi kontekst počinjenih zločina i njihovih posljedica s obzirom da je kvart Wannsee prije rata bio naseljen brojnim bogatim jevrejskim porodicama. Arijanizacija¹⁵ jevrejske imovine, odnosno politika nacističke Njemačke oduzimanja imovine i privrednih subjekata iz vlasništva Jevreja u korist “arijevaca” ostavila je upečatljiv trag na kvart Wannsee. Tokom dvije etape provođenja, dobrovoljne (1933–1938) i prisilne (1938–1945) arijanizacije veliki broj jevrejskih poduzetnika je usljed rasističkih zakona, progona i antisemitske propagande i raznih vrsta nameta i zabrana bio pred bankrotom i bio prisiljen prodavati imovinu za djelić njene stvarne vrijednosti ili je imovina naprosto otimana. Tako je znatan broj vila ovog kvarta konfiskovan ili kupljen sredstvima otetim od Jevreja, prigodno namješten stvarima otetim iz jevrejskih kuća i dat na raspolaganje nacionalsocijalističkim organizacijama i funkcionerima.¹⁶ Sve do masovnih deportacija 1943. godine, u organizaciji Reichsvereinigung der Juden in Deutschland (Udruga Židova Reicha u Njemačkoj), mladi Jevreji bili su prisiljeni raditi kao posluga novim vlasnicima vila u Wensseeu¹⁷, kao što su činili i za vrijeme Konferencije u Wannseeu. Na drugoj obali jezera živio je veliki broj visokorangiranih nacionalsocijalističkih funkcionera od kojih su brojni nastavili nesmetan društveni i poslovni život nakon rata. Smještanje memorijalnog i edukativnog centra u Vilu Wannsee bi značilo i osvjetljavanje živuće zaostavštine Holokausta u fizičkom prostoru i onih koji su na njoj profitirali, što je, u najmanju ruku, bio neugodan politički potez. Argumentacija protiv Vile u Wannsee kao mjesta memorijalnog centra nije direktno problematizirala ovaj aspekt memorijalnih politika, stavljajući fokus na mladež i pitajući se zašto uskratiti djeci mjesto za odmor i rekreaciju zbog grijeha ranijih generacija?¹⁸ Tako je upotreba Vile Wannsee kao memorijalnog centra za sebe vezala i društvenu i političku spremnost da se suoči sa prošlošću i izazov obima u kom se tadašnje društvo uspjevalo nositi sa posljedicama prošlosti.¹⁹

¹⁵ United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC. “Aryanization”, dostupno na: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aryanization>

¹⁶ Jasch, Hans-Christian. “The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site.” *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9.2 (2017): 146–157.

¹⁷ Ibid. Str. 148. Vidi također Dr. Jasch, Hans-Christian, “Sonderausstellung im Garten der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz”, *Haus der Wannsee-Konferenz*, Berlin 2015. dostupno na:

https://www.ghwk.de/fileadmin/Redaktion/PDF/Ausstellung/villen_2015/titel-website.pdf

¹⁸ Jasch, Hans-Christian. “The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site.” *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9.2 (2017): Str. 149.

¹⁹ Zanimljiva je polemika oko aukcije nakita preminule milionerke Heidi Horten iz 2023. godine koja je dosegla aukcijsku vrijednost od 201 milion američkih dolara i postala

Postavlja se pitanje kakavi su značaj i uloga mjesta gdje su dogovarani i razrađeni detalji sprovođenja Holokausta i koje je služilo kao svojevrsno radno utočište i oaza njegovih glavnih aktera? Historija ove kuće i njene upotrebe je priča i o kompleksnostima odnosa jednog društva prema vlastitom nasljeđu i njegovim internim procesima. Kada govorimo o ulozi koju je ova vila imala, mi govorimo i o prirodi sjećanja koje je kreiralo njemačko društvo u odnosu na događaje koji su je obilježili. Dalje, postavljaju se pitanja: Da li se nečega sjeća i zašto? Ko se i sjeća i kako? Kakva je uloga države naspram sebe kao počinioca i onoga ko se sjeća? U tom smislu možemo analizirati službene politike sjećanja, ali i službenu podršku civilnoj inicijativi za memorijalizacijom, očuvanjem sjećanja i osvrtu ka prošlosti.

Proces suočavanja sa prošlosti i uloga Vile

Vergangenheitsbewältigung je njemački termin za proces suočavanja sa prošlošću, koji za postratno društvo nije bio lagan. Zapadna Njemačka uspjela je, uz pomoć Saveznika, relativno brzo izgraditi ekonomski uspješno društvo. Hladni rat doprinio je atmosferi u kojoj se prošlost u javnom diskursu analizirana prvenstvo sa političkog, a kasnije sa svih drugih aspekata. Sam obim progona i zločina koje je počinjenih za vrijeme Trećeg rajha nije otvorio mogućnost procesuiranja svih počinioca. Istovremeno ostalo je pitanja učešća i odgovornosti velikog broja državnih službenika, koji su mahom zadržali svoje pozicije u novom političkom režimu.²⁰ Joseph Wulf, historičar, aktivista i preživjeli logora Auschwitz jedan je od onih koji su skretali pažnju postratnog društva na sav obim počinjenih zločina.²¹ Rođen 1912. u Krakovu, pridružio se jevrejskom pokretu otpora njemačkoj okupaciji Poljske. Uhapšen je i nakon dvije godine u logoru, po oslobođenju, počeo je skupljati dokumente vezane za persekuciju i ubistva Jevreja. Surađivao je sa Jevrejskom historijskom komisijom u Poljskoj te pomogao uspostavi dokumentacionih centara u brojnim državama. Nakon što se preselio u Njemačku, fokusirao je svoj rad na progon i ubistva Jevreja u Njemačkoj, objavivši obimno istraživanje u tri toma o Trećem rajhu²², veliki broj članaka i biografija

najskuplja privatna kolekcija ikad prodana na aukciji. (V. Christy Choi, "*Christie's cancels auction of jewelry linked to Nazi-era fortune*" CNN 05.09.2023. dostupno na: <https://edition.cnn.com/style/heidi-horten-jewels-christies-nazi-canceled/index.html>) Naime nakit je dio bogatstva koje je naslijedila od muža Helmuta Hortena, nacističkog funkcionera, čije su bogatstvo i uspjeh direktni rezultat Arijanzacije.

²⁰ Schildt, Axel. "*The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society.*". 2007.

²¹ Lehrer, Steven. "*Wannsee House and the Holocaust.*" McFarland, 2015.

²² *Treći rajh i Jevreji, Treći rajh i njegove sluge, Treći rajh i njegovi mislioci.*

počinioca, monografije o životu i kulturi jevreja Istočne Evrope.²³ Društveni angažman nije ograničio na publikaciju istraživanja, učestvovao je u javnim nastupima, pisao za novine poput “Der Spiegel”, pisao scenarije za televizijske programe, učestvovao u sudskim procesima i istragama protiv počinilaca Holokausta. Javni utjecaj koji je imao nije mu otvorio vrata u akademске krugove, koji su smatrali da nije sposoban za akademski pristup tematici kako je i sam bio žrtva, a nije obrazovani historičar. Zatvorenost društva za činjenice o progonima i stradajima uticali su na to da Wolf usmjeri svoja nastojanja ka otvaranju *Međunarodnog dokumentacionog centara za istraživanje nacionalsocijalizma i njegovih posljedica* u Berlinu, predloživši Vilu u Wennsee kao lokaciju. Uprkos inicijalnoj podršci gradske vlade, ovaj projekat nije nastavio službeni put ka realizaciji. Wolf je osnovao asocijaciju i dobio podršku prominentnih ličnosti iz cijelog svijeta, međutim nije uspio dobiti podršku Senata Zapadnog Berlina u čijem je vila bila vlasništvo. Asocijacija je rasformirana 1973. godine. Duboko razočaran u generalizaciju teorija o fašizmu i nespremnosti javnog priznanja razmjera počinjenih zločina i stradanja Jevreja, Joseph Wolf je, godinu nakon ženine smrti, počinio samoubistvo 1974.²⁴ Deset godina kasnije, ponovo je oživljena njegova ideja, da bi konačno devedesetih godina Vila postala dokumenacioni i memorijalni centar.

Joseph Wolf je prije samoubistva napisao sinu: „Objavio sam više od 18 knjiga o Trećem rajhu ali bez efekta. Sa Nijemcima možeš do besvijesti da slažeš dokumentaciju i možda imaju najdemokratskiju vladu koja sjedi u Bonnu – ali masovni ubice hodaju slobodni, žive u svjim kućicama i uzgajaju cvijeće (ako ih i osude puste ih zbog nejasnih medicinskih razloga).“²⁵ Nespremnost suočavanja sa počinjenim zločinima te javni diskurs i percepcije rata kao kolapsa društva i poraza Njemačke se promijenio tek krajem osamdesetih godina, kada je i 1985. godine Richard von Weizsäcker, tadašnji predsjednik, javno kraj rata nazvao i oslobođenjem društva od nacionalsocijalizma koje mu je nanijelo velike patnje, vodeći računa o osjećanjima poraza koji su i dalje bili prisutni.²⁶

²³ Wyrwa, Ulrich (recenzija), Kempster, Klaus, Wulf, Joseph. “*Ein Historikerschicksal in Deutschland*”, u *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of the Fondazione CDEC*, n. 06, December 2013 URL: <https://www.quest-cdecjournal.it/joseph-wulf-ein-historikerschicksal-in-deutschland/>

²⁴ V. Službeni stanicu Dokumentacionog i memorijalnog centra Vile u Wennsee <https://www.ghwk.de/en/library/joseph-wulf>

²⁵ Sa engleskog prevod autora, originalno pismo izloženo u Jevrejskom muzeju u Berlinu a kopija u Vili u Wannsee

²⁶ Schildt, Axel. “*The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society*”. 2007.

U svom govoru u Saveznoj skupštini osvrnuo se na izazove njemačkog društva navodeći: “Mnogi narodi se danas prisjećaju dana kada je okončan Drugi svjetski rat u Evropi. Prema svom usudu svaki narod, pritom, ima drugačije emocije. Pobjeda ili poraz, oslobođenje od nepravde i strane okupacije, ili tranzicija ka novoj nezavisnosti, podjelama, novim savezima, snažna pomjeranja centara moći (...) 8. maj nije za nas Nijemce dan za slavlje. Ljudi koji su ga (1945) doživjeli imaju sjećanja koja se razlikuju jedna od drugih. Neko se vratio kući, a neko je postao beskućnik. Neko je oslobođen, dok je neko drugi postao sužanj. Mnogi su bili jednostavno zahvalni što su noći ispunjene bombama i strahom prošle, a oni su i dalje živi. Drugi pate zbog potpunog poraza Otadžbine. Jedni Nijemci su ogorčeni stajali pred uništenim iluzijama, dok su istovremeno neki drugi Nijemci bili zahvalni na poklonjenom novom početku. (...) Većina Nijemaca je vjerovala da se bori i strada za dobrobit sopstvene zemlje. I sada neko hoće da kaže kako je sve bilo besmisleno – i to ne samo besmisleno i uzalud, već je sve služilo neljudskim ciljevima razbojničkog vođstva? Iznurenost, izgubljenost i novi problemi prožimali su osjećanja većine, koja se pitala da li će pronaći žive svoje najbliže? Da li je obnavljati ove ruševine uopšte smisleno? Pogled unazad sezao je duboko, u bezdan prošlosti; ispred je stajala nepoznata, mračna budućnost. Ipak, iz dana u dan je bivalo sve jasnije ono šta danas svi skupa treba da kažemo: 8. maj je bio dan oslobođenja. Na taj dan smo svi oslobođeni jednog sistema koji je nipodaštavao čovjeka – sistema nacionalsocijalističke strahovlade. (...) Izvršavanje zločina ležalo je u rukama manjine i skrivano je od očiju javnosti. Svaki je Nijemac, međutim, mogao primijetiti ono što su jevrejski sugrađani doživljavali, od hladne ravnodušnosti, preko skrivenog nepodnošenja do otvorene mržnje. (...) Ne radi se, naime, o savlađivanju prošlosti. To uostalom i nije moguće. Prošlost se ne može naknadno promijeniti, niti poništiti. Onaj ko, međutim, zatvori oči pred prošlošću – taj će biti slijep za budućnost. Onaj ko ne želi da se sjeti nečovječnosti, taj će biti u opasnosti da opet njome bude zaražen.”²⁷

Prošla su desetljeća prije nego su se perspektiva i odnos društva prema prošlosti promijenili tako da je vila u Wannsee mogla biti službeno pretvorena u dokumentacioni i istraživački centar čija je memorijalna i simbolička vrijednost naglašena kroz izložbenu postavku.

Vila Wannsee nije jedino mjesto čija je upotreba u svrhu sjećanja i edukacije bila sporna. Topografija terora, kako se simbolično zove muzej posvećen edukaciji o i sjećanju na zločine Trećeg rajha, jedinica SS i policije, nalazi se

²⁷ Govor Riharda fon Vajczekera, predsjednika SR Njemačke u Saveznoj skupštini u Bonu 8. maja 1985. povodom tada 40 godina od kraja Drugog svjetskog rata. Preveo sa njemačkog Igor Maglov, dostupno na: <https://pescanik.net/govor-u-skupstini/>.

na mjestu nekadašnje komande Gestapo i SS (Schutzstaffel). Izvorne zgrade su dobrim dijelom uništene u savezničkom bombardovanju i do 1950-tih i njihovi ostaci ukonjeni, a vremenom je lokalitet na sjevernoj strani bio omeđen Berlinskim zidom. Od 1960. lokalitet je bio upotrebljavan kao poligon za učenje vožnje, da bi deceniju kasnije postao predmetom interesa Međunarodne izložbe građevinarstva (IBA) koja je uspješnim lobiranjem zaustavila izgradnju ceste njemu. Planovi redizajna su napušteni od strane gradske uprave i 1987. je lokalitet otvoren za javnost na 750. godišnjicu grada Berlina kada je postavljena izložba Topografija terora. Gestapo, SS, Državni odjel sigurnosti²⁸ na 'Prinz-Albrecht lokalitetu. Trajna izložba i memorijalni centar Topografija terora otvoren je 2010. godine.²⁹ Tako, vidljivost razvoja javne svijesti i promjena odnosa prema prošlosti te njegovanje kulture sjećanja vidljivi su i na drugim mjestima koji dijele sličnu historiju kao i Vila u Wannseeu.

Memorijalna dokumentaciona i edukativna uloga Vile

Danas je vila memorijalni i dokumentacioni centar, a značaj i uloga Konferencije u Wannsee predmet su brojnih istraživanja u prirodu, historiju i organizaciju Holokausta. U svom radu Vila Konferencije u Wannsee- edukativni i memorijalni centar inkorporira trajnu izložbu i postavku hronologije persekucija, deportacija, getoizacija, raseljenja koje su rezultirale masovnim odvođenjima u logore i genocidom nad Jevrejima. Nazvana Sastanak u Wannsee i ubistvo evropskih Jevreja (The Meeting at Wannsee and the Murder of the European Jews), postavljena je u devet prostorija u kojima objašnjava antisemitizam, njegov razvoj i obim u kojem postoji i danas. Predstavlja iskustvo Jevreja u različitim evropskim državama i krivična gonjenja učesnika Holokausta nakon 1945. te iskustvo društva i njegovu percepciju nacističkog perioda.³⁰ Pored toga, u vrtu je postavljena izložba o životu kvarta na obalama jezera Wannsee i životnim pričama vlasnika njegovih vila.

Edukacija koja se vrši kroz rad Vile Konferencije u Wannsee usmjerena je na široku publiku, i pored stalne postavke organizuje seminarom predavanja, studijske boravke i u raspolaganju ima bogatu biblioteku nazvanu po Jozefu Wolf. Odnos prema prošlosti tako ima memorijalnu i edukacionu ulogu. Kroz

²⁸ Reichssicherheitshauptamt, RSHA

²⁹ V. službenu stranicu muzeja: <https://www.topographie.de/en/the-hoistoric-site/history-after-1945>

³⁰ V. Službenu stranicu <https://www.ghwk.de/en/exhibition/permanent-exhibition>

rad sa grupama i specijalizirane obilaski jedan od ciljeva edukacije jeste propitati i ulogu građana zločinima države. Organiziraju se obilasci i radionice za različite grupe od školaraca do državnih službenika kojima se onda posebno predstavlja uloga njihove profesije i njeno funkcioniranje u nacionalsocijalističkom režimu. Sjećanje nije ograničeno samo na pijetet prema žrtvama i njihovo patnji, već i kritički usmjereno na ulogu različitih društvenih grupa i svim onim procesima koji su omogućili sistemski teror razmjera u kojima ih je vršio Treći rajh. Prvenstveni cilj edukacije jeste prenijeti ideju da je svako, kao i onda, pojedinačno odgovoran za vlastita činjenja i da će za njih odgovarati. Ideja da slijeđenje naredbi ekskulpira definitivno je obesnažena Nirnberškim suđenjima. Posebnu problematiku predstavlja uloga državne administracije, a cilj edukativnog centra je da ukine bezličnost administrativnog aparata i kroz analizu njegove hijerarhije i pojedinačne odgovornosti pokaže puni izazov sa kojim se svaki vršilac službene dužnosti suočava. Ohlađeni birokratski jezik i administrativni aspekti Holokausta skreću pažnju na još jedan fenomen, a to je kolektivna ignorancija aktuelnih zbivanja, odnosno počinjenih zločina.³¹ U tom smislu zanimljivo je govoriti i o promjenama u kolektivnom pamćenju koje simbolizira historija Vile u Wannsee i svim preprekama koje su stajale na putu postanka dokumentacionim centrom i memorijalnim mjestom. Istovremeno, antisemitizam, koji nikada nije iskorijenjen iz društva i danas predstavlja živuću opasnost i naglašava važnost memorijalizacije i edukacije o počinjenim zločinima.

Antisemitizam, kao bazna ideja Holokausta i brojnih drugih zločina prema Jevrejima, koji se dešavaju do danas, nije ograničen na njemačko društvo.³² Dapače, on je široko rasprostranjena pojava globalnog i civilnog i političkog života. Često govorimo o porastu antisemitizma, svjesni da nikada nije iskorijenjen. Edukacija i emotivni utisak koji na nas ostavljaju memorijali poput Vile Wannsee transformiraju sjećanje u britak alat za diseciranje opasnosti koje, pod pravim uslovima, društvo nošeno razornim idejama može iznjedriti.

³¹ Jasch, Hans-Christian. *"The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site."* *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9.2 (2017): 146–157.

³² Za usporedbu sa BiH V. Subašić-Galijatović, Sabina. *"Pravni okvir za počinjenje Holokausta na prostoru Bosne I Hercegovine."* *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici* 14.27 (2021): 133–141.; Subašić-Galijatović, S. (2020). *"Stradanje Jevreja Bosne I Hercegovine tokom Holokausta."* *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 13(25), 59–71.; Subašić-Galijatović, Sabina, Arnaut-Haseljić, Meldijana. *"Negacionizam kao završna faza genocida procesa i element urušavanja suvereniteta."* *Pregled: časopis za društvena pitanja/Periodical for social issues* 1 (2016): 127–141.

Proces memorijalizacije ostaje i društveni i politički, a današnji cilj demokratskog njemačkog društva jeste sjećati se, prihvatiti prošlost i na njenim osnovama naučiti prepoznati opasnosti koje prijete pojedincima, odnosno grupama. Ovakvo sjećanje uzima u obzir i vrijednosni sistem građanskih pojedinačnih prava, znajući da grupe kao takve mogu postati ciljem uništenja, i izazove poput antisemitizma koji postoje u društvu. Cilj memorijalizacije koja otvoreno pristupa činjenicama jeste da štiti vlastiti sistem štiteći pojedinca i grupu kojoj on pripada. Ovo je trenutna etapa memorijalnog procesa koji iščitavamo iz Vile Konferencije u Wannsee. Sve dok je i jedan pojedinac ugrožen, a naročito kao pripadnik grupe, opasnost prijete cjelokupnom društvu kojem on pripada. Vila Konferencije u Wannsee uspješno kombinuje sve ove aspekte i daje nam uvid u odnos modernog njemačkog društva prema naslijeđu Holokausta.

Zaključak

Masovni zločini, pogotovo oni počinjeni od strane državnog aparata poput zločina Holokausta predstavljaju poseban izazov naslijeđa izgradnji društva na demokratskim osnovama i iznalaženju mjere i obima službenih politika sjećanja, osjetljivih na iskustva društvenih grupa na koje se odnose. Posmatrajući historiju Vile Wannsee sa historijske distance, možemo pratiti razvoj odnosa njemačkog društva prema užasima nacionalsocijalizma u procesu izgradnje demokratskog društva. Građen u inicijelno različitim političkim okvirima Istočne i Zapadne njemačke, memorijalni proces je tekao neujednačeno, doživljavajući progresivni razvoj ujedinjenjem Njemačke. Pad Berlinskog zida omogućio je unificiranu bazu sistema ljudskih prava kakvog poznaju zapadna demokratska društva, kao osnove za izgradnju memorijalnih politika i praksi u Njemačkoj. Protok vremena svjedočio je postepenom procesu razvoja društvene svijesti o zločinima nacionalsocijalizma te povećanju spremnosti društva da prepozna trajne posljedice koje su ga oblikovale. Izazovi različitih političkih sistema u Istočnoj i Zapadnoj Njemačkoj te živeće posljedice Holokausta i drugih zločina nacionalsocijalizma na demografiju stanovništva uz činjenicu da je njegov birokratski aparat dobrim dijelom nastavio službu u novom političkom sistemu otvorili su pitanja da li se sjećati, čega i na koji način? Dok je Zapadna Njemačka napravila rez sa prošlošću, Istočna Njemačka je fokus sjećanja stavila u funkciju političke ideologije, ogoljavajući činjenicu da država nije neutralni subjekt koji kreira politike sjećanja. Analiza uloge države naspram sebe kao počinioca i onoga ko se sjeća, pokazuje izazove političkog i društvenog prihvatanja prošlosti i izgradnje memorijalne kulture sa ciljem neponavljana zločina i reparacije žrtvama. Nedostatak podrške inicijativi da

se u fizičkom prostoru obilježe posljedice i činjenice počinjenih zločina govori nam da mjesta sjećanja nisu neutralna i da je ozbiljenje sjećanja u materijalnom prostoru interakcija između samog prostora i sadržaja njime obilježenog sjećanja. Ova interakcija postaje posebno važna protokom vremena i smrću preživjelih u pogledu svrhe i funkcije koja se ostvaruje kroz memorijale. Pored direktne poveznice sjećanja i mjesta, razvoj memorijalne uloge Vile Wannsee nije ograničen samo na simboličke reparacije žrtvama, već i na šire društvo. Vila danas inkorporira ove aspekte uz razvoj edukativne funkcije sa ciljem sprečavanja historijske repeticije.

Otmjena Vila Wannsee i šarmantni kvart na obalama istorimenog jezera stoje kao svjedok nekadašnjem bogatstvu jevrejske zajednice u Njemačkoj, procesu arijenizacije njene imovine i stavljanja u podređeni društveni položaj, čija konačna cijena je bila oduzimanje vrijednosti života njenih pripadnika i zločin Holokausta. Opljačkana i opustošena, svjedočila je tada nedovoljno ispričanoj sudbini Jevreja pod nacionalsocijalizmom i otporu društva da otvoreno prihvati činjenice i preuzme sjećanje kao dio svog tadašnjeg bića. Danas, bogata za biblioteku, muzejsku postavku i edukativne sadržaje informiše posetioce o opasnostima diskriminacije i dehumanizacije društvenih grupa te obrazuje posjetioce o ulozi države u počinjenju masovnih zločina. Istovremeno, aveti prošlosti plešu po sređenom vrtu ne dozvoljavajući zaborav na one kojih više u fizičkom prostoru nema.

Literatura

1. Böll, Heinrich , 'Hierzulande', Gewerkschaftliche Monatshefte, 12 (1961), pp. 129–34.
2. Choi, Christy , "Christie's cancels auction of jewelry linked to Nazi-era fortune " CNN 05.09.2023. dostupno na: <https://edition.cnn.com/style/heidi-horten-jewels-christies-nazi-canceled/index.html>
3. Di Napoli, Thomas. "Reception of the Holocaust in the German Democratic Republic: A Philatelic Commentary." *Jewish Social Studies* 44.3/4 (1982): 255-270.
4. E. G. Lowenthal, London/Düsseldorf, "100 Gemeinden—kaum mehr als 20 000 Juden," *Jüdisches Gemeindeblatt*, December 24, 1948; ZA, B.1/7.152, pismo Statistischen Bundesamtes za Hans Lamm, od 5. Octobra 1955.
5. Govor Riharda fon Vajczekera, predsjednika SR Njemačke u Saveznoj skupštini u Bonu 8. maja 1985. povodom tada 40 godina od kraja Drugog svjetskog rata. Preveo sa njemačkog Igor Maglov, dostupno na: <https://pescanik.net/govor-u-skupstini/>.

6. Horvitz, Leslie Alan, i Christopher Catherwood. "Encyclopedia of war crimes and genocide." Infobase Publishing, 2014.
7. Jasch, Hans-Christian , "Sonderausstellung im Garten der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz", Haus der Wannsee-Konferenz, Berlin 2015. dostupno na:
https://www.ghwk.de/fileadmin/Redaktion/PDF/Ausstellung/villen_2015/titel-websitex.pdf
8. Jasch, Hans-Christian. "The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site." *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9.2 (2017): 146-157.
9. Lehrer, Steven. "Wannsee House and the Holocaust". McFarland, 2015.
10. Levine, Michael P. "Mediated memories: the politics of the past." *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 11.2 (2006): 117-136.
11. Magin, Michelle. "Toward a globalised memory of the Holocaust: An exploration of the exhibition spaces and educational programmes at four sites of remembrance in post-unification Berlin." (2016) The University of Manchester (UK).
12. Nimberški proces, Suđenje Eichmann, Dio svjedočenja koji se odnosi na Konferenciju dostupan na engleskom jeziku:
<http://www.nizkor.com/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-010-03.html>
13. Oomkes, Robin , "The House of the Wannsee Conference – a memorial finally", webstranica: <https://deademperorssociety.com/2016/10/12/the-house-of-the-wannsee-conference-a-memorial-finally/>
14. Pearce, Caroline. "Visualising 'Everyday' Evil: The Representation of Nazi Perpetrators in German Memorial Sites." *Holocaust Studies* 17.2-3 (2011): 233-260.
15. Schildt, Axel. "The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society." 2007.
16. Sinn, A. A. (2020). "Returning to Stay? Jews in East and West Germany after the Holocaust." *Central European History*, 53(2), 393–413.
17. Službena stanica House of the Wannsee Conference - a memorial and educational site: <https://www.ghwk.de/en/library/joseph-wulf>
18. Službena stranica House of the Wannsee Conference - a memorial and educational site: <https://www.ghwk.de/en/exhibition/permanent-exhibition>
19. Službena stranica muzeja Topografija terora:
<https://www.topographie.de/en/the-hoistoric-site/history-after-1945>
20. Službena stranica Jevrejskog muzeja u Sidneju:
<https://sydneyjewishmuseum.com.au/holocaust/the-wannsee-protocol-and-the-villa-at-the-lake/>
21. Subašić-Galijatović, Sabina "Pravni okvir za počinjenje Holokausta na prostoru Bosne I Hercegovine." *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici* 14.27 (2021): 133-141.
22. Subašić-Galijatović, Sabina . Stradanje Jevreja Bosne I Hercegovine tokom Holokausta. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 13(25)(2020): 59-71.

23. Subašić-Galijatović, Sabina, Arnaut-Haseljić, Meldijana . "Negacionizam kao završna faza genocida procesa i element urušavanja suvereniteta." *Pregled: časopis za društvena pitanja/Periodical for social issues* 1 (2016): 127-141.
24. United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC. "Aryanization", dostupno na: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aryanization>
25. Wolf, Gerhard. "The Wannsee Conference in 1942 and the National Socialist living space dystopia." *Journal of Genocide Research* 17.2 (2015): 153-175.
26. Wyrwa, Ulrich (recenzija), Kempter, Klaus, Wulf, Joseph. "Ein Historikerschicksal in Deutschland", *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of the Fondazione CDEC*, n. 06, December 2013 URL: <https://www.quest-cdecjournal.it/joseph-wulf-ein-historikerschicksal-in-deutschland/>
27. Zapisnik sa Konferencije u Wannsee, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin R 100857, pp. 166– 180, also available at Memorial Site House of the Wannsee Conference, at: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/texte/protocol.pdf